

En Fakkell-bok

REFLEKSJON OG HANDLING

*Festskrift til
Hans Skjervheim*

på 50-årsdagen 9. oktober 1976

Vetenskaplig kompetens

1. Humanvetenskapernas kris

Ännu i början av 1800-talet, när Berlin-universitetet grundades, framstod den humanistiskt bildade personligheten som den bästa garanten för ett fritt, ansvarsmedvetet och intellektuellt vaket medborgarskap, för att parafrasera ett uttalande av Eduard Spranger. Inom denna ram intog humanvetenskaperna självfallet sin centrala plats vid sidan av naturvetenskaperna och de sköna konsterna. Mot slutet av seklet hade situationen i grund förändrats. I ljuset av naturvetenskapernas triumfatoriska intåg på universiteten, teknologins raska utveckling och den begynnande industriella omvältningen framstod den «fria andliga bildningen» på samma gång som hotad och önskvärd. Den akademiska mandarintraditionen skakades i sina grundvalar, scenen var möblerad för den klassiska kontroversen om humanvetenskap och naturvetenskap.¹

I den klassiska kontroversen var Wilhelm Dilthey en av förgrundsfigurerna med arbeten som »Introduktion till humanvetenskaperna» (1883) och »Den historiska världens uppbyggnad i humanvetenskaperna» (1910).² I Skandinavien hör Dilthey till de föga lästa filosoferna. Hans huvudarbeten är ännu inte översatta, och i den analytiskt

¹ Jfr Fritz K. Ringer, *The Decline of the German Mandarins* (Harvard University Press 1969). Citatet på s. 104 är från E. Spranger, «Das Wesen der deutschen Universität», i Michael Doeberl, Otto Scheel o.a., *Das akademische Deutschland, Vol. III, Die deutschen Hochschulen in ihren Beziehungen zur Gegenwartskultur* (Berlin 1930), s. 4.

² Wilhelm Dilthey, *Einleitung in die Geisteswissenschaften, Gesammelte Schriften*, Vol. I; *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften, Gesammelte Schriften*, Vol. VII, även på Suhrkamp Verlag 1970. Det pågår en Dilthey-renässans f.n. Här några exempel från de sista par åren: Helmut Johach, *Handelnder Mensch und objektiver Geist. Zur Theorie der Geistes- und Sozialwissenschaften bei Wilhelm Dilthey* (Verlag Anton Hein 1974); Claudio Vicentini, *Studio su Dilthey* (Mursia 1974); Rudolf A. Makreel, *Dilthey. Philosopher of the Human Studies* (Princeton University Press 1975); Christofer Zöckler, *Dilthey und die Hermeneutik* (J. B. Metzler 1975).

dominerade akademiska filosofin har han inte spelat någon roll. När Hans Skjervheim anknöt till Dilthey i sin avhandling *Objectivism and the Study of Man* 1959, öppnade han en väg in i en här hemma försummad tradition. Han satte sig målet att «rehabilitera Diltheys syn: at dei transcendentale problema for samfunnsvitenskapane og dei historiske vitenskapane essensielt er ulike dei parallelle problema med omsyn til naturvitenskapane».³ Därmed hade han inte bara formulerat sitt eget arbetsprogram för åskilliga år framöver utan också antytt ett alternativ till den förhärskande positivistiska förståelsen av vetenskaperna.

Idag, 65 år efter Wilhelm Diltheys död, kan vi se att den kris i humanvetenskaperna, som han mer eller mindre tydligt uppfattade och försökte diagnosticera, ingalunda nått sitt slut. Tvärtom, behovet av en ständig, kritisk genomlysning av vetenskaperna ter sig mer påträngande än någonsin tidigare. När jag nu skall skissera ett perspektiv på vetenskapernas värld, är det angeläget för mig, på samma sätt som för Hans Skjervheim, att inte begränsa mig till de aspekter på vetenskaperna som traditionellt hör hemma inom den teoretiska filosofins område. Vill man förstå vetenskaperna om människan (och andra vetenskaper) är det lika viktigt att dra in den praktiska filosofin i bilden. I den vetenskapliga kompetensen ingår både teoretiska färdigheter i stil med behärskande av begrepp, teorier och modeller och praktiska färdigheter av det slag som är ämnet för Aristoteles' etik.

2. Handling och kompetens

Man kan se på vetenskapernas värld som bestående av en mängd handlingar. När man bedriver vetenskap, använder man facktermer och andra språkliga uttryck, man hanterar instrument och använder tekniker av olika slag, man läser om vad andra har gjort o.s.v. Om man använder termen «pragmatik» som beteckning för studier av handlingar, så skulle man kunna införa termen «vetenskapspragmatik» som beteckning för studiet av vetenskapliga handlingar och deras förutsättningar.⁴

³ Citerat från den norska översättningen *Objektivismen – og studiet av mennesket*, Gyldendal 1974, s. 8.

⁴ En alternativ term är «praxeologi». Jfr C. E. Kühl & Jakob Meløe, *Invitation til praxiologi*, stencil, s.d., s. 1.

Vetenskapliga handlingar ingår i större komplex av handlingar. Det finns många exempel i de senaste årens vetenskapsteoretiska litteratur på studier av sådana komplexa handlingssystem. Thomas S. Kuhn har studerat vetenskapliga traditioner och skolor, Imre Lakatos har studerat vetenskapliga forskningsprogram, Håkan Törnebohm har studerat det som sker i vetenskapernas värld i analogi med affärsföretag, för att nämna några exempel.⁵ I deras och andras arbeten finner man utgångspunkter för reflexion över vetenskapliga handlingar och deras förutsättningar, utgångspunkter för en vetenskapspragmatik.

Inom denna vetenskapspragmatik skulle man sedan kunna skilja mellan två slags analyser: analyser av de handlingar som utförs i vetenskapliga sammanhang, och analyser av de förutsättningar som dessa handlingar har. En del av dessa förutsättningar är av empiriskt slag, t.ex. att vetenskapsidkaren måste sova ett visst antal timmar för att kunna utföra sina handlingar. Andra är nödvändiga förutsättningar, eller transcendentala villkor, för att anknyta till Dilthey och Kant, t.ex. att vetenskapsidkaren har den elementära logiska förmåga som består i att han kan identifiera och reidentifiera objekt i omvärlden.

Av de förutsättningar som vetenskapliga handlingar har är jag här särskilt intresserad av de färdigheter som vetenskapsutövaren måste ha för att kunna utföra sina handlingar. Sammanfattningsvis skall jag kalla dessa färdigheter för vetenskapsutövarens «vetenskapliga kompetens». Jag använder termen «vetenskaplig kompetens» i en vid mening som en sammelbeteckning på alla de förmågor som krävs för utförandet av vetenskapliga handlingar av olika slag. De färdigheter som brukar bedömas i akademiska konkurrenser om lärostolar är en del av denna allmänna vetenskapliga kompetens. Åtskilliga inslag i vetenskaplig kompetens tematiseras inte i sådana sammanhang; det gäller till exempel de allmänna färdigheter som är gemensamma för alla sökande till en tjänst.

Jag vill föreslå att det är en uppgift för vetenskapsfilosofin att analysera den underliggande kompetens som vetenskapliga handlingar

⁵ Jfr t.ex. Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (2nd ed., The University of Chicago Press 1970); Imre Lakatos, «Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes», i Lakatos & Musgrave, eds., *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge University Press 1970; Håkan Törnebohm, *Om forskningsfält, I, Om undersökande system* (Avdelningen för vetenskapsteori, Göteborgs universitet, rapport nr 77, 1975).

förutsätter. Jag vill också föreslå att det är en central uppgift om man vill förstå vetenskaplig praxis, på samma sätt som analys av språklig kompetens är central om man vill förstå språkhandlingar.

Jag anknuter här till Noam Chomskys program för språkanalys. «Det finns knappast något skäl att ifrågasätta den traditionella åsikten att studiet av performans bara kan framskrida i den mån som förståelsen av den underliggande kompetensen tillåter det», heter det i *Aspects of the Theory of Syntax* (1965).⁶ Chomskys observation förefaller att vara tillämpbar inte bara på språkhandlingar utan likaväl på andra handlingar i vardagliga och vetenskapliga sammanhang. När vi utför en handling, gör vi det i kraft av en kompetens som vi har förvärvat. Det gäller för praktiska göromål som att äta ett äpple och borsta tänderna likaväl som för teoretiska göromål som att kritisera en teori eller att använda ett begrepp.

(Med denna hänvisning till Chomsky har jeg inte pläderat för att analysen av vetenskaplig kompetens bör ta någon viss form. Det förefaller tänkbart att den språkvetenskapliga analogien skulle kunna utnyttjas ett stycke på väg och att man skulle kunna åstadkomma något som skulle kunna kallas för en «grammatik» för vetenskapliga handlingar. Men jag är tämligen säker på att en sådan grammatik skulle komma att skilja sig avsevärt från de grammatikor som vi nu är förtrogna med.)

Att distinktionen mellan handling (performans) och kompetens har en generell räckvidd noterades för övrigt av Gilbert Ryle i *The Concept of Mind* (1949). Han observerade att teoretiker för det mesta har varit så intresserade av de teorier som vi anammar att de tenderat att försumma frågan om vad det innebär att vi *kan* utföra en uppgift. I den filosofiska traditionen finns det en tendens att överbetona den kunskap som vi har när vi vet att något är fallet på bekostnad av den kunskap som vi har när vi vet hur något skal göras. «Kunskap» i traditionell kunskapsteori betyder för det mesta det samma som »påståendekunskap» («knowing-that»). De färdigheter som påståendekunskapen förutsätter och annan »färdighetskunskap» («knowing-how») kommer i skymundan i det traditionella perspektivet.⁷ I polemik mot den traditionen finns det anledning att instämma med C. E. Köhl och Jakob Meløe när de skriver att »förståelsen av

⁶ Citatet är från s. 10.

⁷ Gilbert Ryle, *The Concept of Mind*, Hutchinson's University Library, Ch. 2. Termerna »påståendekunskap» och «färdighetskunskap» har föreslagits av Kjell S. Johannessen.

praxis är inbyggd i praxis och uttrycks primärt genom utövandet av praxis».⁸

Med hjälp av denna distinktion mellan påståendekunskap och färdighetskunskap kan man formulera det som en uppgift för vetenskapsfilosofin att förvandla vetenskaplig färdighetskunskap till påståendekunskap, att artikulera den tysta kunskap som utgör den största delen av det vetenskapliga isberget. Ett framgångsrikt arbete av detta slag förutsätter ett nära samarbete mellan vetenskapsfilosofer och vetenskapsutövare. Den ibland luftade tanken att detta slags arbete borde överlåtas helt åt utövarna av de olika vetenskaperna förefaller däremot mindre hållbar. Analysen av de färdigheter som ingår i en viss vetenskaplig kompetens kräver normalt andra färdigheter än de som skall analyseras.

Inte minst när det gäller humanvetenskaperna förefaller mig ett vetenskapsfilosofiskt artikuleringsarbete av detta slag angeläget. Ju mer en vetenskaplig praxis bygger på oartikulerade förutsättningar, desto mer avskärmad blir den från omvärlden. Artikuleringsarbetet kan bidra till att öppna vägen för en bättre kommunikation mellan vetenskapsidkare och utomstående. Efter hand borde också analyser av detta slag kunna leda till en mera adekvat självförståelse bland humanvetarna.

3. En preliminär översikt

Vad kan man när man har skaffat sig kompetens på något vetenskapligt område? Det är många och mycket. Till att börja med kan vi skilja mellan tre skikt i den vetenskapliga kompetensen. Låt oss börja med två skikt som är så självfallna att det är lätt att glömma bort dem.

(1) Vetenskapliga handlingar förutsätter i likhet med de flesta andra handlingar en *allmän språkkompetens*. Vetenskapsmannen behärskar ett eller flera naturliga språk, sitt modersmål och kanske några till. I den allmänna språkkompetensen ingår en mängd delkompetenser, till exempel den syntaktiska färdighet som Noam Chomsky försökt att rekonstruera systematiskt och detaljerat i sina skrifter. Där ingår fonetiska, fonemiska, semantiska färdigheter osv. Och där ingår komponenter som snarare hör till kunskapssteoretikerns

⁸ C. E. Kühl & Jakob Meløe, *Invitation til praxiologi*, s. 2.

analysområde än till lingvistens, t.ex. den grundläggande kompetens som man har när man kan urskilja och igenkänna föremål i omvärlden. Denna elementära logiska kompetens är en nödvändig förutsättning för den grundläggande predikativa kompetens som man har när man korrekt kan tillskriva och frånskriva föremål olika predikat.

(2) För att kunna utföra vetenskapliga handlingar måste man vidare ha *allmän handlingskompetens*. De kompetenser som gör handlingar möjliga skulle man kunna kalla för «handlingskonstitutiva kompetenser». Allmän språkkompetens förefaller att vara en handlingskonstitutiv kompetens; därav språkanalysens vikt för handlingsteorin. (Därmed är det inte sagt att vi inte skulle kunna säga att en individ som inte har allmän språkkompetens i någon mening utför handlingar. Men sådana »handlingar», till exempel de »handlingar» som en chimpanse kan utföra, kan betraktas som avarter av normalhandlingar. Typiska exempel på handlingar kräver allmän språkkompetens.)

I den allmänna handlingskompetensen ingår vidare förmågan att kunna skilja mellan avsedda och icke avsedda konsekvenser. Ty när vi utför en handling, gör vi något som är riktat mot ett visst mål. Och för att kunna avgöra om vi har uppnått målet med en handling, måste vi kunna skilja mellan de avsedda följderna av handlingen och de oavsiktliga verkningarna som handlingen medför. Att närmare analysera de kompetenser som en aktör måste ha för att kunna sägas utföra »handlingar» – till skillnad från blotta rörelser i stil med reflexer som ligger utanför aktörens kontroll – är en uppgift för den allmänna handlingsteorin (pragmatiken). Allmän handlingskompetens är konstitutiv för vetenskaplig kompetens; därav handlingsteorins vikt för vetenskapsteorin.⁹

(3) Allmän språkkompetens och allmän handlingskompetens är något som vetenskapliga aktörer delar med alla andra aktörer och som man lätt förbiser, »därför att man alltid har det framför ögonen»

⁹ Den handlingsteoretiska litteraturen har vuxit kraftigt de senaste åren. Se t.ex. R. Tuomela, *Human Action and its Explanation* (Reports from the Institute of Philosophy, University of Helsinki, No. 2, 1974), som innehåller en god litteraturlista. Sambanden mellan den allmänna handlingsteorin och vetenskapsteorin tematiseras i D. Böhlers avhandlingsprojekt «Rekonstruktion der Handlung» (flera stenciler föreligger). Hos Böhler skisseras också en analys av några av de elementära språkfärdigheter, som är konstitutiva för allmän handlingskompetens.

(Wittgenstein).¹⁰ Det tredje skiktet i den vetenskapliga kompetensen utgörs av alla de delkompetenser som är säregna för vetenskaperna, de delkompetenser som förutsätts av vetenskapliga handlingar men inte nödvändigtvis av andra handlingar. Det finns ingen klyfta mellan färdigheterna i livsvärlden och färdigheterna i den vetenskapliga världen. De vetenskapliga färdigheterna är långt drivna specialiseringar av praktiska färdigheter («Hochstilisierungen» för att citera Dietrich Böhler).

En systematisk rekonstruktion av *den särskilda vetenskapskompetensen* är ett Sisyphus-arbete av mått. Som en början kan man peka på några av de inslag som måste finna sin plats i en systematisk rekonstruktion. Dit hör sådana färdigheter som:

(a) *terminologisk kompetens* eller *begreppslig kompetens*, förmågan att hantera ett antal termer eller begrepp som är karakteristiska för vetenskapsområdet i fråga;

(b) *instrumentell kompetens*, förmågan att hantera en uppsättning instrument som är karakteristiska för vetenskapsområdet i fråga; till den instrumentella kompetensen kan man räkna inte bara förmågan att hantera »hardware instruments» i stil med termometrar, linjaler och kikare utan också förmågan att använda sig av olika slags tekniker i stil med intervjutekniker och deltagande observation;

(c) förtrogenhet med vetenskapsområdets problem och föreliggande lösningsförsök inklusive aktuella teorier och modeller och förmåga att själv bidra till vidareutvecklingen av problemformuleringarna, lösningsförsöken, teorierna, modellerna; sammanfattningsvis kunde man kalla detta för *problemlösningskompetens*;

(d) vetenskapligt arbete förutsätter förtrogenhet med det verklighetsområde som arbetet gäller, det som Håkan Törnebohm brukar kalla för vetenskapens »territorium»; låt oss kalla detta för *territorieförtrogenhet*; territorieförtrogenheten kan vara något som man har mer eller mindre från början eller något som man måste förvärva sig i loppet av den vetenskapliga utbildningen (till exempel när det gäller studier av främmande kulturer);

¹⁰ Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen* (Blackwell's 1953), § 129: «Die für uns wichtigsten Aspekte der Dinge sind durch ihre Einfachheit und Alltäglichkeit verborgen. (Man kann es nicht bemerken, – weil man es immer vor Augen hat.)»

(e) *etisk kompetens*: vetenskapligt arbete förutsätter förtrogenhet med ett antal vetenskapsspecifika normer och värden, dels normer och värden som utmärker allt vetenskapligt arbete i stil med kraven på intellektuell redlighet, konsistens, enkelhet, dels normer och värden som utmärker ett speciellt vetenskapsområde (till exempel de etiska problem som är specifika för studier av människor);

(f) kanske bör man till denna lista också foga *estetisk kompetens*; en forskare är, för att citera Håkan Törnebohm, »både en konnässör och en artist», och som artist försöker han tillmötesgå estetiska krav på sina handlingar och deras produkter.¹¹

Det som man ibland kallar för »vetenskaplig intuition» eller »god näsa» kan kanske rekonstrueras som en funktion av de uppräknade komponenterna (eller de komponenter som man kommer fram till när man analyserar komponenterna vidare). Men åtminstone när det gäller humanvetenskaperna torde det ofta vara så att den vetenskapliga intuitionen är resultatet av ett samspel mellan vetenskapsspecifika kompetenser och något som man skulle kunna kalla för *allmän social och politisk kompetens*. Den interna utvecklingen i humanvetenskaperna, inklusive samhällsvetenskaperna, påverkas nämligen i hög grad av vetenskapsexterna faktorer.¹²

Denna preliminära översikt över några inslag i den vetenskapsspecifika kompetensen gör inte anspråk på något slags fullständighet. Men ett antal av de centrala inslagen i vetenskaplig kompetens antyds, vilket man kan övertyga sig om genom att jämföra listan ovanför med de komponenter som t.ex. Kuhn och Törnebohm tar med i sin behandling av vetenskapliga »paradigm». En paradigm eller »disciplinmatris» omfattar enligt Kuhn (1970) komponenter av fyra slag: symboliska generaliseringar, modeller, värden och mönstergilla lösningar. Motsvarigheterna till dessa komponenter på det pragmatiska planet kan man antagligen placera in under de rubriker jag föreslagit ovan. Nu förefaller Kuhns lista ganska godtycklig. Varför skall man ta med just dessa fyra slag av komponenter bland alla

¹¹ Håkan Törnebohm, *Om forskningsfält*, I, s. 35.

¹² Robert W. Friedrichs, *A sociology of sociology* (The Free Press, New York 1970) skisserar några exempel. Albert Danielsson betonar i *Företagsökonomi- en översikt* de externa faktorernas betydelse för de vetenskaper som studerar företag: «det som vi kallar företagsekonomi eller företagsstudier i allmänhet, marknadsföring, organisationslära etc. har framkommit som resultat av försök att lösa problem som företagen har haft» (a.a., Studentlitteratur, 1975, s. 17).

tänkbara inslag i den komplexa företeelse som styr en vetenskapstradition och som Kuhn har valt att kalla för »paradigm»? Håkan Törnebohm framhäver i sina senaste arbeten delvis andra inslag i den vetenskapliga styrningsmekanismen: vetenskapssyn, forskningsinriktning, världsbild, forskareetik och forskarestetik.¹³ Ett par av hans komponenter motsvaras direkt av komponenter i listan över kompetenser ovan; hur de andra inslagen kan inpassas i ett kompetensanalytiskt perspektiv lämnar jag öppet tills vidare. I denna skiss över problemområdet »vetenskaplig kompetens» är det viktigaste att antyda några möjliga arbetsvägar, inte att logiskt och systematiskt infånga alla aspekter på temat. I det följande skall jag – som illustration – kommentera de pragmatiska motsvarigheterna till två slags inslag i vetenskapliga paradigm: de färdigheter som man har när man behärskar (vetenskapliga) begrepp och de färdigheter som man har när man behärskar ett antal normer och värden i teori och praktik (etisk kompetens).

4. Begreppskompetens

Vad är det vi talar om när vi talar om begrepp? Betrakta först några exempel. Om jag säger att begreppet 'god' är odefinierbart, utför jag en begreppshandling – jag beskriver ett begrepp. Om jag säger att orden »ungkarl» och »ogift man» står för samma begrepp, utför jag också en begreppshandling – jag uttalar mig om sambanden mellan ett par språkliga uttryck och ett begrepp.

Om jag säger att självmordsfrekvensen är högre bland ungarlar än bland gifta män, utför jag inte någon begreppshandling – jag uttalar mig inte om något begrepp utan om det som begreppen står för. Om jag säger att »ungkarl» är ett tvåstavigt ord, utför jag inte heller någon begreppshandling – jag talar om ett ord, inte om något begrepp.

Med hjälp av några exempel har jag nu infört en ny term, termen »begreppshandling». Var hör begreppshandlingar hemma i handlingarnas värld? Vad utmärker begreppshandlingar?

I exemplen antyds tre olika typer av handlingar: för det första

¹³ Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, 2nd ed., särskilt «Postscript – 1969»; Håkan Törnebohm, *Om forskningsfält*, I, s. 30–35; Håkan Törnebohm, *Inquiring Systems and Paradigms* (Department of Theory of Science, University of Göteborg, Report No. 72, 1975), s. 14–17.

handlingar som består i att man uttalar sig om verkligheten (själv-mordsfrekvenser osv.), för det andra handlingar som består i att man uttalar sig om de språkliga uttryck som man använder när man uttalar sig om verkligheten (ordet »ungkarl», uttrycket »själv-mordsfrekvens» etc.), för det tredje handlingar som består i att man uttalar sig om begrepp. Den första sortens handlingar kan man kalla för »primära handlingar». Den andra sortens handlingar, som berör vissa aspekter på primära handlingar (nämligen de språkliga uttryck som används), kan man kalla för »sekundära handlingar». Den tredje sortens handlingar, som består i att man talar om begrepp, kan man kalla för »tertiära handlingar». ¹⁴

För att kunna karakterisera begreppshandlingar, anknyter jag till Kamlahs och Lorenzens sätt att införa begreppet 'begrepp': ett begrepp är inte något slags tankeföremål som på något egenartat sätt är knutet till språkliga uttryck; ett begrepp är det som vi betraktar när vi betraktar ett språkligt uttryck med bortseende från uttryckets ljudgestalt. ¹⁵ Det som vi betraktar när vi bortser från en terms ljudgestalt eller uttryckssida är det som man brukar kalla för termens innehållssida eller mening eller betydelse.

Nu kan vi säga: en begreppshandling är en handling som består i att man uttalar sig om ett språkligt uttryck och abstraherar från uttryckets ljudsida.

Vad innebär det att kunna utföra handlingar av detta slag? Vad är det en person kan när han behärskar ett begrepp och kan uttala sig om begreppet? Vad är det för kompetens som en person har när han behärskar betydelseaspekten på en term?

I full begreppskompetens ingår både språklig kompetens, handlingskompetens och kognitiv kompetens av visst slag. För att till fullo behärska begreppet 'hyvel', till exempel, måste man kunna känna igen hyvlar i verkligheten och kunna skilja hyvlar från liknande verktyg, man måste kunna hantera hyvlar och kunna tänka rationellt om hyvlar och hyvling, och man måste kunna använda ordet »hyvel» eller »Hobel» eller något annat likbetydande ord och man måste förstå ordet när det används av andra. I den mån som dessa villkor inte är uppfyllda, saknar man hyvelbegreppskompetens. En begrepps-

¹⁴ Indelningen i de tre handlingsplanen elaboreras i Dietrich Böhlers utkast »Rekonstruktion der Handlung».

¹⁵ Wilhelm Kamlah & Paul Lorenzen, *Logische Propädeutik* (Bibliographisches Institut, Mannheim 1967), s. 85.

kompetens kan vara mer eller mindre välutbildad, mer eller mindre rudimentär.

För att systematisera något: För att en person skall kunna sägas behärska ett begrepp till fullo krävs det av honom att han har en rad förmågor:¹⁶

- (1) förmågan att kunna identifiera instanser av begreppet 'C' som instanser av 'C';
- (2) förmågan att kunna använda uttrycket »C» eller någon av dess synonymer på ett meningsfullt sätt;
- (3) förmågan att kunna förstå andras användningar av »C» eller någon av dess synonymer;
- (4) förmågan att kunna utföra rationella handlingar som är förbundna med instanser av 'C';
- (5) förmågan att kunna tänka rationellt i samband med instanser av 'C';
- (6) en mer eller mindre välutbildad förmåga att kunna uttala sig om 'C'.

Om begreppskompetens på detta vis är sammanflätad med språklig, praktisk och kognitiv kompetens, följer det att exempelvis analyser av vetenskaplig begreppslig kompetens inte rimligtvis kan inskränka sig till en analys av vetenskapliga texter. I de vetenskapliga texterna finner man vissa nedslag av begreppskompetenserna. I vetenskaplig praxis finner man andra nedslag. (Jämför hänvisningarna till Gilbert Ryle i avsnitt 2.) Vill man göra en analys av det litteraturvetenskapliga begreppet 'realism' så som det utformats i någon bestämd tradition räcker det inte att sikta in sig på de villkor som måste vara uppfyllda för att uttrycket »realism» skall vara tillämpligt på en företeelse, för att ta ett exempel. Därmed skulle man få fram vissa aspekter på ett par av de många delkompetenser som tillsammans utgör »realismbegreppskompetensen» ((2) och (3) i listan).

¹⁶ Jfr analysen av vad det innebär att ha ett begrepp i Lennart Nørreklit, *Concepts. Their nature and significance for metaphysics and epistemology* (Odense University Press 1973), s. 37.

I ljuset av den nu skisserade uppfattningen av vad det innebär att behärska ett begrepp ter sig den traditionella begreppsanalysen som alltför begränsad. Det gäller inte minst för den sortens begreppsanalys som arbetar efter schemat »att karakterisera ett begrepp är det samma som att ange de nödvändiga och tillräckliga villkoren för den korrekta användningen av den term som begreppet uttrycks med». Tanken att en begreppsanalys måste ta denna form blir lätt en tvångstänke, som styr analysen i riktningar som kan leda till förvanskningar av de begrepp som man intresserar sig för. Som Wittgenstein och hans efterföljare har visat behöver det inte vara så att alla begrepp kan uttömmande karakteriseras genom angivande av nödvändiga och tillräckliga villkor. Är det till exempel rimligt att tänka sig att man skulle kunna karakterisera begreppet 'representation' så som det använts och används i den estetiska litteraturen med hjälp av schemat ». . . om och endast om ---»?¹⁷ Det förefaller rimligt att från början räkna med möjligheten att en term som »representation» (»avbildning», »imitation» etc.) inte står för ett enda begrep utan för en familj av begrepp och att de olika medlemmarna av begrepps-familjen mest adekvat kan karakteriseras genom att framvisa tyf-fall, paradigmatiska exempel. Karakteristiker av typen ». . . om och endast om ---» kan då betraktas som idealiseringar (schematiseringar), utförda för bestämda syften, som behöver artikuleras.¹⁸

¹⁷ Jfr Max Black, «How do pictures represent?», i E. Gombrich, J. Hochberg & M. Black, *Art, perception and reality* (London 1970).

¹⁸ Utgångspunkten för analyser av familjebegrepp finner man i Ludwig Wittgensteins *Philosophische Untersuchungen*, t.ex. § 66 ff. För användningar på estetiska begrepp, se t.ex.: Kjell S. Johannessen, *Kunst og kunstforståelse* (Universitetet i Bergen, Filosofisk institutts stensils-erie nr 20, 1972); Morris Weitz, «The role of theory in aesthetics», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, XV, 1956, s. 27–35, omtryckt i J. Margolis, utg., *Philosophy looks at the Arts* (Charles Scribner's Sons, New York 1962); Morris Weitz, *Hamlet and Philosophy of Literary Criticism* (Faber and Faber, London 1965, 1972); John M. Ellis, *The Theory of Literary Criticism: a Logical Analysis* (University of California Press 1974). En kritisk översikt över Wittgenstein-traditionen i estetiken, som även anknyter till aktuell receptionsetetisk forskning, finns i min uppsats «Rekonstruktive Philosophie und Literaturwissenschaft». Om familjebegrepp (öppna begrepp) i rättsliga sammanhang: se H. L. A. Hart, *The Concept of Law* (Oxford, Clarendon Press 1961). För en tillämpning på etik: se T. Nordenstam, *Sudanese Ethics* (Uppsala 1968), kap. 2.

5. Etisk kompetens

Om man nalkas etiken utrustad med distinktionen mellan handling (performans, praxis) och kompetens (färdighet, förmåga), kan man knappast undgå att slå av skillnaden mellan nutida etik och äldre etik. Åtminstone i den utilitaristiska traditionen (som helt dominerat den analytiska moralfilosofin under 1900-talet) ligger tyngdpunkten klart på handlingar och deras egenskaper.¹⁹

I den utilitaristiska traditionen behandlar man situationer där aktören har ett antal väldefinierade alternativ. Aktörens problem är att avgöra vilket alternativ som är riktigt, och det gör han genom att göra ett överslag över de sannolika konsekvenserna av de olika alternativen och väga värdet av dem mot varandra. Det alternativ som sannolikt leder till de bästa konsekvenserna är det moraliskt riktiga alternativet.²⁰ Etiken framställs här som en teori om handlingars riktighet och oriktighet och som en teori om konsekvensers värde. Riktlinjer för handlandet kan inom denna etiska ram ges genom att man formulerar ett antal normer och utsagor om värden. Detta perspektiv på etiken, där normer och värden framstår som det centrala, har från moralfilosofin spritt sig till samhällsvetenskaperna och kan väl idag betecknas som allmängods.

De förutsättningar som aktören måste uppfylla för att kunna utföra moraliskt riktiga val tematiseras sällan i den utilitaristiska traditionen. Det är däremot det centrala temat i den klassiska etiska traditionen från Sokrates, Platon och Aristoteles fram till åtminstone David Hume på 1700-talet. (Själva övergången från den klassiska aktörcentrerade etiken till den moderna handlingscentrerade etiken framställs med exemplarisk tydlighet i Sidgwick's *Methods of Ethics*, som kom ut 1874.) Hos de klassiska moralfilosoferna finns ett antagande om att riktiga handlingar betingas av aktörens beskaffenhet. Ofta framställs dessa betingelser i form av en analys av vilka karaktärsegenskaper eller »dygder» som en aktör måste ha för att kunna

¹⁹ Jfr t.ex. E. Storheim, utg., *Bentham. Mill. Rawls. Moral og nytte*, Oslo 1970; och G. E. Moore, *Ethics* (Oxford 1912), som också finns i svensk översättning. William K. Frankena presenterar i *Ethics* (Prentice-Hall 1963; även svensk översättning) en modifierad variant, där norm- och dygdeetiken ses som komplementära aspekter på samma moral (s. 53). I «Avskräckningens moral» (i B. Belfrage & L. Stille, *Filosofi och rättsvetenskap*, Lund 1975) antyder jag en kritik av utilitaristiskt färgat strafftänkande.

²⁰ För mera exakta formuleringar, se t.ex. Moores *Ethics* och Harald Ofstads inledning till *Bentham. Mill. Rawls. Moral og nytte*, s. XII-XIII.

handla rätt. Aristoteles' *Nikomakiska etik* illustrerar bra vad det är fråga om.²¹ När man ställer frågan om vad etisk kompetens innebär, så är det att återvända till en klassisk tradition.

I stället för att fråga efter hur en aktör skall väga olika handlingsalternativ mot varandra eller vilka regler han skall följa i den och den situationen skall vi fråga efter vilken kompetens en aktör måste ha för att kunna urskilja de moraliskt relevanta alternativen. För att än en gång anknyta till citatet från Hans Skjervheim i avsnitt 1 ovan är det nu etikens transcendentala problem det gäller. Problemet är vilka betingelser som en kompetent aktör nödvändigtvis måste uppfylla.

Mot det norm- och värde dominerade perspektivet på forskning och vetenskap och andra verksamheter vill jag ställa ett kompetensanalytiskt perspektiv. Delvis är det fråga om att komplettera bilden, delvis är det fråga om att korrigera felaktiga antaganden som lätt följer med ett ensidigt norm- och värdeperspektiv. En författare har definierat »vetenskapsetik» som »det historiska, systematiska och kritiska studiet av normer och värden som åberopas och åberopats för att styra och/eller legitimera vetenskaplig verksamhet».²² Om termerna »normer» och »värden» tas i en vid mening så att exempelvis de personlighetsdrag som Aristoteles analyserar i sin etik räknas in bland »värdena», förefaller definitionen att avgränsa ett forskningsfält som är väl värt att odla. (Jag utgår från att detta också stämmer överens med intentionerna bakom definitionsförslaget.) Men fältet behöver vidgas något. För frågan är i vilken utsträckning som människors handlande faktiskt styrs av de normer och värden som de påberopar och vilken utsträckning som andra faktorer är med och bestämmer agerandet. De aktuella diskussionerna om vikten av att kodifiera forskningsetiska regler och liknande yrkesetiska normer gäller bland annat denna frågan.²³ Om det skulle vara så att de normer och värden som påberopas i olika sammanhang har karaktären av en ideologi, som är uttryck för falsk självförståelse och felaktiga antaganden om orsakssambanden i handlingslivet och de

²¹ Jfr *Sudanese Ethics*, s. 50–55 et passim.

²² Knut Erik Tranöy, *Vitenskapsetikk. En problem-katalog*, stencil, 1972. Citerat efter *Forskningens yrkesetik*, Rapport från Svenska unescorådets kollokvium i Kolbäck den 10–11 juni 1975, Stockholm 1975, s. 11.

²³ Jfr *Forskningens yrkesetik* och min uppsats »Forskningens yrkesetik – ett kompetensanalytiskt perspektiv», i Bo Göranson, red., *Ideologi och Systemutveckling (Studentlitteratur, Lund (1976))*. Jfr. även Stortingsmelding nr. 35 (1976–76), särskilt kap. 9 («Forskningsetiske spørsmål») och bilag 5 (UNESCOs rekommendation om vetenskapliga forskares status).

sociala skeendena, mister inte norm- och värdeanalysen sitt intresse. Men det uppstår onekligen ett behov av kompletterande analyser av de verkliga orsakssammanhangen och deras sammanhang med ideologiproduktionen.

Enligt en åsikt bestäms människors handlande på ett helt avgörande sätt av deras normer och värden. Jag skall kalla den åsikten för «normstyrningsmodellen». Om normstyrningsmodellen är riktig, blir den riktiga strategin för att åstadkomma förändringar i människors handlande att försöka ändra på deras normer och värden. Enligt en annan åsikt bestäms människors handlande främst av deras tillgängliga resurser. Jag skall kalla den modellen för »resursstyrningsmodellen». Med »resurser» menas i detta sammanhang både materiella och sociala resurser. Till en individs resurser hör både hans kunskaper och insikter, hans sociala kontaktnät och maktposition, och hans ekonomiska möjligheter. Sociologen Walter Korpi har i en kritik av normstyrningsmodellen pläderat för antagandet att »fördelningen över resurserna är den viktigaste faktorn när det gäller vilka handlingsalternativ som i praktiken står öppna för en individ eller ett kollektiv. Ju större resurser man har kontroll över, desto fler handlingsalternativ står öppna för en».²⁴ Korpi pekar här på en företeelse som negligerats inte bara i samhällsvetenskapliga sammanhang utan lika mycket i moralfilosofiska sammanhang: det *sociala rum* inom vilket individen väljer sina handlingsalternativ med utgångspunkter i de värden och värderingar osv. som är tillgängliga för honom.²⁵ Studier av handlingars sociala rum förefaller mig att vara ett nödvändigt komplement till den artikulation och kritik av normer och värden, som tenderat att ensidigt dominera den nyare etiken.

Forskarens resurser i fråga om erfarenheter, kunskaper, kontakter, ekonomi osv. öppnar ett handlingsrum för honom. Vilka alternativ som framstår som beaktansvärda för forskaren i en bestämd situation betingas av de resurser som utgör hans yrkeskompetens, hans vetenskapliga kompetens, och hans allmänna sociala och politiska kompetens.

Det som skiljer den etiskt kompetente aktören från den inkompe-

²⁴ Walter Korpi, «Värderingar och resurser i den svenska framtidsforskningen», *Sociologisk forskning* 1974, s. 57. För en utförligare diskussion av norm- och resursstyrningsmodellerna hänvisar jag till mitt bidrag till *Ideologi och Systemutveckling*, (not 23 ovan).

²⁵ Om handlingars sociala rum: se Kjell S. Johannessen, *Wittgensteins språkfilosofi og nyorienteringen i filosofisk estetikk* (stencil); och «Rekonstruktive Philosophie und Literaturwissenschaft» (not 18 ovan).

tente är bland annat att han gjort hänsynstagandet till andra människor och levande varelser till en del av sin karaktär. Det som gör experten omoralisk är, förefaller det mig, att han genomför sina resonemang utan att räkna med de mänskliga följderna. En etiskt kompetent aktör kan därför inte avsluta sina beräkningar med att lägga till ett avsnitt med etiska synpunkter. De etiska synpunkterna måste vara med och bestämma hans tänkande och handlande hela tiden. På denna punkt ansluter jag mig till Miss Anscombe som i ett *oppgjör* med utilitarismen skriver följande: »om någon verkligen anser i förväg att det är en öppen fråga om en sådan handling som att medverka till att oskyldiga avrättas på rättslig väg skall uteslutas helt från vidare betraktande, så vill jag inte argumentera med honom; han visar ett fördärvat sinnelag». ²⁶ Han har med andra ord inte gjort hänsynstagandet till andra till en del av sin karaktär, han har inte internaliserat hänsynstagandet. Hänsynstagande till andra är konstitutivt för etisk kompetens. ²⁷

Att artikulera normer och värden för styrning och legitimering av vetenskapliga handlingar och handlingssystem blir i detta perspektiv inte oviktigt men kan inte längre framstå som den centrala uppgiften. Viktigare förefaller följande fråga att vara: Hur kan man bygga upp etisk kompetens hos vetenskapens utövare?

Kompetensuppbyggnad kan ske på många sätt. ²⁸ Följande sexstegsmodell tematiserar några av inslagen i uppbyggnadsprocessen.

(i) Utgångspunkten är en *problematisering* av några aspekter på utövandet av vetenskap. Problematiseringen kan anknyta till aktuella

²⁶ G. E. M. Anscombe, «Modern Moral Philosophy», *Philosophy*, XXXIII, 1958, s. 1–19; omtryckt i W. D. Hudson, utg., *The Is/Ought Question* (London 1969). Citatet är från *The Is/Ought Question*, s. 192.

²⁷ Detta förefaller att vara kärnan i den alltsedan G. E. Morre ofta framförda tesen att egoismen är självmotsägande på något vis. Självmotsägelseargumentet framfördes först av Moore i *Principia Ethica* (1903). Jfr t.ex. Jan Narvesons «vederläggning av egoismen» i *Morality and Utility* (The John Hopkins Press, Baltimore 1967) och Giuliano Pontaras variant på temat i introduktionen till *Etik, politik, revolution* (Cavefors 1971). Se vidare K.-O. Apels försök att etablera «der Grundnorm der wechselseitigen Anerkennung der Diskussionspartner» som en nödvändig förutsättning inte bara för rationell argumentation utan också fra allt handlande («Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft und die Grundlagen der Ethik», i *Transformation der Philosophie*, Vol. II (Suhrkamp 1973), s. 400). Själva idén kan föras tillbaka åtminstone till Kant.

²⁸ Jfr. Bo Göranson, Tore Nordenstam och Margareta Wågström, *Arbetsformer på Dramaten* (stensilbok, 1976).

missförhållanden, till de problem som vetenskapsutövarna själva har upplevt och artikulerat för sig själva.

(ii) Problemformuleringen fördjupas och konkretiseras genom en preliminär *analys* av situationen. Man undersöker t.ex. om de upplevda problemen kan tolkas som symptom på underliggande problem, som man tidigare inte tematiserat.

(iii) Analysen leder över i *kritik*. I det kritiska skedet blir det bland annat nödvändigt att klargöra sådant som de intressen, behov, värden och normer som berörs. En artikulerad kritik kräver att man genomreflekterar värdegrundlaget som kritiken baserar sig på.

(iv) Efter kritiken följer reflektioner över möjliga alternativ till nuläget, förslag till förbättringar, tänkande över vad man själv, ensam och i samarbete med andra, kan göra i sin egen situation. Intresse- och behovsanalys, norm- och värdeartikulation spelar fortfarande en roll. Låt oss kalla detta för *programfasen*.

(v) I *handlingsfasen* försöker man förverkliga en del av det program som de tidigare faserna lett fram till.

(vi) När man försöker genomföra ett program, möter man gärna *motstånd*, både motstånd som man räknat med och oväntade hinder. Man blir uppmärksam på komplikationer som man hade förbiset. De som oftast välvilliga deklARATIONER som man möter i etiska sammanhang prövas på sin gehalt. (Det är först i myndigheternas reaktioner på konkreta handlingar som man får reda på vad de lägger i sådana fraser som »intellektuell frihet att vidareföra, fördjupa och försvara vetenskaplig sanning», för att citera UNESCOs rekommendation om vetenskapliga forskares status. Detta bara som ett exempel bland många möjliga.) Genom handlingen vinner man, kort sagt, nya erfarenheter.

De nya erfarenheterna leder till att den ursprungliga problemformuleringen och analysen måste revideras, vilket i sin tur leder till förnyad kritik, programläggning och nytt handlande, som leder till nya erfarenheter, och så vidare.

Modellen överförenklar bland annat genom att den framställer de olika faserna efter varandra. I praktiken behöver det naturligtvis

inte gå till så. De olika momenten flätas in i varandra. Vill man öka den etiska kompetensen i den vetenskapliga världen krävs det bland annat ändringar i *forskarutbildningen*. En kritisk analys av vetenskapens villkor i dagens samhälle borde höra till allmängodset i den vetenskapliga världen. Det gör det inte ännu. Det är en av anledningarna till att vetenskapsfilosofien ter sig angelägen idag.²⁹

(Februari 1976.)

²⁹ För en tillämpning av några av de här presenterade idéerna på utredningsverksamhet, se John Andersson och Bo Göransson i samarbete med Tore Nordenstam, «Villkoren för nytänkande inom systemutvecklingen», i *Alternativa systemarbetsmetoder* (Statskontoret, Stockholm 1976).